

ОБРАЗ ДИТИНСТВА В АВТОБІОГРАФІЧНОМУ ТВОРІ Й.-В. ГЕТЕ "ПОЕЗІЯ І ПРАВДА"

Борис Шалагінов

Національний університет "Києво-Могилянська академія"

Розглянуто естетичне підґрунтя "Поезії і Правди" Й.-В. Гете, пов'язане з природознавчими зацікавленнями поета, зроблено зіставлення з ренесансною і бароковою біографіями дитинства, з'ясовано типологію жанру просвітницької автобіографії з опорою на філософію І. Канта, обґрунтовано поняття онтогенетичного "канону", проаналізовано категорію часу, окремі елементи поетики твору.

Ключові слова: автобіографія; дитинство; Просвітництво; "штюрмерство"; Ренесанс; бароко; онтогенеза; онтогенетичний канон; історизм; "прафеномен".

Автобіографічний шедевр Й.-В. Гете від часу його опублікування досліджували багато разів і з різних точок зору. В ньому виявляють не лише цінні відомості про життя самого поета чи інформацію про важливі події історії, політики й культури його доби. Ця праця є також підґрунтям для дослідження однієї з найважливіших ідей усього Нового часу, ідеї, яка наприкінці Модерну потребувала особливого захисту, - ідеї *історизму*. Саме так використовує книжку Гете Фридрих Майнеке для свого фундаментального дослідження "Походження історизму" (1936). Запропонована стаття є діалогом з цим мислителем, і окремі її твердження виникли як перехресна рефлексія сумлінного читача двох праць: поетичної та історіософської. Другим стимулом стала праця Г.-Г. Гадамера "Істина і метод", без методологічної опори на яку не могло б з'явитися багато сторінок попередніх робіт про Гете автора цієї статті, зокрема його дослідження про "Фауста" [1].

Вісімнадцяте століття збагатило європейську літературу біографією дитинства. Сентименталізм розробив художній образ дитини. Засновниками нової парадигми визнано Лоренса Стерна з його "Життям і заувагами Тристрама Шенді" і Жан-Жака Руссо з його "Сповіддю", який крокує вслід за ним. У цих творах пролунала новаторська думка, що переживання дитини можуть бути не тільки цікавими з психологічного погляду, а й повчальними в тому сенсі, як вони кидають світло на життя дорослої людини та на весь світ дорослих. Образ дитинства у Стерна постає як естетична гра, де гравець - уже дорослий автобіограф, а змістом гри є мозаїчна за формою репрезентація крізь призму раннього дитинства власного дорослого життя, додаючи активну рефлексію про нього. Попри ігрову атмосферу, Стерн порушив цілком серйозне завдання: розкрити всі ті обставини раннього дитинства, що вплинули на формування життя дорослого героя. Це було друге, епохальне, після "Сповіді" Августина, відкриття історизму власного життя, або парадигми *онтогенезу*.

Проте відкриття історизму дитинства відбулося в англійському сентименталізмі, строго кажучи, дещо раніше, а саме в романі Генрі Філдинга "Історія знайди Тома Джонса" (1747), де дитинство головних героїв (Тома, Блайфіла, Софі) плавно перетікає у пору їхнього дорослого життя, а причинно-наслідкові зв'язки між дитинством та порою змужніння акцентовано системно, онтологічно наочно та рефлексивно виразно. Ж.-Ж. Руссо взявся до написання своєї "Сповіді" вже збагачений досвідом

онтологічного історизму Філдинга та психологічної рефлексії Стерна. Це виявилось в Руссо в тому, що він чітко позначив естетичну та етичну диспозицію не просто власного дитинства, а будь-якого дитинства, дитячих років узагалі, як *шлях від природи до цивілізації*. Змужніння постає як шлях вимушеної чи навмисної трансформації всього того в людині, що первісно було пов'язане з природою, з її "природним станом", як шлях долучення до цивілізованих норм поведінки. Питання, що турбувало Руссо, полягало в тому, наскільки природа має право претендувати на свою нішу в цивілізованому онтогенезі людини, і наскільки саме їй, тобто природними задатками, завдячує особистість своєю цивілізованістю.

Тема дитинства відображала в собі всі парадигмальні поняття доби Просвітництва: першообраз, розвиток від простого до складного, елемент і система, цільність, полярність і зростання (потенціювання), історизм, гуманність і терпимість, природа і цивілізація. Своє закономірне місце в цьому ряді посідає "Поезія і Правда" Й. В. Гете.

Автобіографія Гете має свою розлогу історію, зокрема естетичну. В добу штюрмерства поет виявив схильність розкривати індивідуальну історію особистості, простежуючи найдрібніші онтологічні зрушення в її біографії. Такою стала історія молодого Вертера. Ця його прискіпливість до хронологічної мікротектоніки ввела в оману герцога Карла Августа, який доручив Гете написати біографію герцога Веймарського Бернгарда, героя Тридцятилітньої війни [2, с 354]. Проте стратегія мікрохронології, успішно втілена в романі про Вертера, цього разу себе не виправдала. Гете ніяк не міг знайти точки перспективи, котра мусила вийти за межі не лише особистості автора, а й самої Веймарської історії і міститься десь у найвищих сферах загальної європейської історії XVII ст. Це були методологічні труднощі. Загальновідомо, що індивідуальний розвиток поета виявлявся у настійливих пошуках всеоб'ємного начала, певного базового принципу, котрий вміщував би в себе окреме, одиничне, що більше - таке, щоб одиничне розкривало в собі загальне, а окреме вміщувало б у потенції ціле. Без цього принципу біографія розсипалася на окремі факти, нехай цікаві самі собою, але маловартісні в світлі загальної картини.

Перелом трапився наприкінці 1780-х років, під час подорожі до Італії. Споглядаючи пам'ятки античної давнини, поет і створив свою нову методологію. Він відкрив певний "впорядковуючий принцип, що не применшував багатства (життя. - Б. Ш.), але й не чинив насильства над ним" [3, с 354]. Зокрема, вивчаючи рослини, поет дійшов до відкриття деякого "праобразу", або прототипу (Urphanomen), який, у тісній взаємодії з довколишнім світом, переживає *метаморфозу* і далі розвивається у всьому багатстві різноманітних і неповторних форм. Саме цей принцип він і переніс на розуміння онтогенези людини. У ненадрукованій передмові до "Поезії і правди" поет свідчив, що свідомо прагнув описувати своє дитинство "за тими самими законами, яких нас вчить метаморфоза рослин" [4, с 402]. Як впливає з "Подорожі до Італії", твору, що його поет розглядав як продовження автобіографії, саме відкриття найвищого принципу природи дало йому у власній історії життя "у вдаваній плутанині (...) зіставити й упорядкувати сотні спостережень", чого не вдалося Руссо, який "втратив рівновагу" [5, с 228]. Так об'єднувалися об'єктивність початкового природного стану, різноманітність кожного вияву життя і "загальний" принцип метаморфози. Між цими трьома елементами існувала рівновага.

У загальному вигляді знайдений принцип було апробовано в біографічному нарисі "Вінкельман і його час" (1805), де Гете пов'язує життя вченого з духом епохи як цілим. У біографічному етюді про Філіппо Нері (1810) поет уже не обмежується передаванням самого духу часу (Контрреформації), а прагне передати все індивідуально-неповторне, тобто незвичайне, екстраординарне, дивовижне в житті свого героя-ченця. Він дублює своє методологічне спостереження у крихітному дописі про

Лоренса Стерна (1827), де наголошує як головну рису характерів у цього автора "своєрідність" (Eigenheiten), що "зрештою створює індивідуальність", до того ж "загальне постає як одиничне" ("Sie sind das, was das Individuum constituirt; das Allgemeine wird dadurch spezifiziert"). Щоб краще усвідомити, як цей принцип виявляється в літературі, він перекладає і коментує життєпис Бенвенуто Челліні (1795-1798), далі - видає із власними коментарями і у власній обробці як "Німецький Жіль Блаз" (1822) історію службовця Веймарської бібліотеки Йоганна Кристофа Закса. Тут поєднувалися дух епохи й індивідуальна неповторність, ба, навіть дивакуватість характеру, який переживає метаморфозу.

Важливо порушити питання про типологію жанру автобіографії у Гете. В "Поезії і правді" читаємо: "У ті часи не існувало ще бібліотеки для дітей. Адже й дорослим тоді був притаманний дитячий стрій думок, і вони вважали за благо просто передавати нащадкам збережені знання" (1 кн.). Гете сприйняв власні слова як максимум і так нічого й не написав спеціально для дітей. Образи дітей вкрай рідко трапляються у його творах. Ми не можемо рішуче говорити про "дитячий стрій думок", винятковий Гете, так само як і сприйняти повністю слова Ф. Шиллера про "наївність" в його творчості. Про це свідчить насамперед його автобіографія. Авторська позиція спостереження поза межами його дитинства, вона лежить в його сучасному стані. Проте це не іронія обізнаного у всіх подіях оповідача Г. Філдинга, не комічна гра толерантного спостерігача людських вад Л. Стерна, ми не виявляємо тут сповідального тону чи сентиментальних ноток інтимності, властивих Ж.-Ж. Руссо. Нагадаймо епізод, коли мати знаходить на горищі батьківського будинку колиску, в якій колись колихала крихітку Вольфганга, і як Гете своєю насмішкливо-ущипливою реплікою порушив дороги для жінки спогади (15 кн.). Немає тут психологічної стилізації і під "дитячі переживання". Рядки про "неоглядні ряди смородини" біля батьківського будинку (1 кн.) є одним з небагатьох прикладів дитячого "масштабу" сприйняття. Тут немає Самоіронізування або розчуленості чи самозамилування, властивих біографії дитинства XIX ст. (Л. Толстой). Перед нами суто *раціоналістична* оповідь, в якій автор знає набагато більше від свого юного героя, він не відтворює свіжої картини власного дитинства як якоесь диво чи таїну, його неповторну атмосферу з незрівняним ароматом, а веде дитину за своєю думкою збагаченої життєвим досвідом людини. Він не прагне розкривати цінності дитячого світу, а навпаки, "підлаштовує" дитинство під дорослий ціннісний світ.

Те, що пропонує нам Гете, - це не автентична копія його дитинства. Наслідуючи власний принцип "потенціювання", він відтворює його на вищому рівні знання і рефлексії, ніж це доступно для розуміння самої дитини. Іншими словами, він відмовляє в авторстві біографії самій дитині. Він акцентує у своєму дитинстві ті риси, які тоді існували тільки в потенції, і *актуалізує* їх. Образ власного дитинства в нього - це минуле, збагачене досвідом зрілих літ.

Проте картина онтогенези в Гете ще складніша. Поет ні на хвилину не забуває, що той малюк - він сам. Його погляд спрямований не так у минуле, що за пройдені роки стало наче чужим для нього, а в глибини власного Я, де ця далека минувшина постає перед ним як постійно присутня сучасність. Це те, що О. Ф. Лосев назвав "самотождною відмінністю" [6, с 60]. Привертає увагу те, що в автобіографії він практично не користується датами й рідко вказує на свій вік. Єдиний орієнтир у лабіринті життєвих обставин - це їхня послідовність. Ф. Майнеке пише про "позачасове начало, куди був спрямований його погляд" [3, с 362]. Чи не так писали й античні історики в давнину? Минуле й сучасне поет розглядає як єдність. Він розповідає про своє звільнення від почуття самодостатнього минулого, від "кошмару" минулого як чужого, що вторгається у сьогодення і ніби стримить у ньому. Сталося це під час відвідин

давно покинутого патриціанського дому Ямбаха в Кельні. Цієї миті до юнака прийшло нове відчуття минулого як невід'ємної частини власної позачасової, а точніше, надчасової онтогенези (15 кн.).

Отже, в Гете чітко кристалізується тип просвітницької, по суті, *модерної* біографії дитинства, на відміну від ренесансної чи барокової. Важливим уявляється тут культурологічний постулат І. Канта, який свідчить, що людина однією частиною свого єства належить природі, а іншою - культурі. В добу Відродження і раннього бароко розкривається протиставлення "природного" начала в підлітку-підлітку із соціальним оточенням. І хоча "соціум" у результаті "переломлює" дитину і робить її своєю часткою, все ж соціальні мотиви поведінки розкриваються в пікарескному романі як такий собі "інстинкт природи". Дитина поступово переорієнтується на нові - соціальні правила гри, проте ці правила входять в її єство як новий для неї, але водночас *природний* закон. Підліток, що мужніє на наших очах, зберігає тут свої природні здібності, які надалі слугують йому за нових соціальних умов.

Що ж до Гете, то в нього історія дитинства постає як складна картина урівноваження двох названих начал, при явній перевазі культури. Вихідним матеріалом для такої біографії є уже не дитя природи, а продукт цивілізації у відповідному оточенні. Немає моменту внутрішнього перелому, немає внутрішнього опору щодо оточення, дитина довірливо тягнеться до всього нового, її духовна сутність, здається, заздалегідь має всі потрібні "органи" для сприйняття цивілізації. Таким є просвітницький тип біографії дитинства [7].

Загальновідомо, що автобіографія Гете містить багатий фоновий культурологічний матеріал і є важливим документальним свідченням своєї епохи. Проте й барокова біографія може не менше розповісти про свій час. Річ у тім, що в Гете культурологічне тло виступає як своєрідний онтогенетичний *канон*. У вигляді канону зібрано факти, які дають підстави автобіографові "заднім числом виявити все, що з ранніх виявів віщувало наперед майбутнє дитини" (2 кн.). Тут акцентується не вихідна, а кінцева точка онтогенези, а саме освічена людина XVIII ст. як "виховна модель". Це історія шляху особистості до рівноваги, що написана в ті роки, коли цієї внутрішньої рівноваги вже було досягнуто. Тому нам важко погодитися з думкою Ф. Майнеке, що Гете у своєму дитинстві, нібито, "описує найохочіше і найдокладніше, як наївний (?) історик, все те, що впадало йому в очі, дивувало його, не дозволяючи правильна (?) зрозуміти ні духу епохи, ні власного впливу на сучасників" [3, с. 402].

Отже, первісний відбір в оточенні того, що могло мати вплив, залежав від батьків, які вважали, що їхній нащадок мав призначення до висококультурного життя. Гете як автобіограф зробив ще ретельніший відбір своїх дитячих вражень з погляду просвітницького виховного "канону". Це й було те оточення, з яким не змагається дитина, а системно засвоює, абсорбує його, що, з погляду автора, саме й є завданням змушнення, формування, освіти [8, с. 50-54]. Симптоматично, що роман формування (*Bildungsroman*, "роман виховання"), виник у німецькій літературі. Завдання "виховання" полягає, отже, у "піднесенні до загального" (Гегель) [9, с. 53]. У цьому його відмінність від біографії дитинства пізнього модерну ("Пригоди Гекльберрі Фінна" Марка Твена та ін.) і постмодерну.

Що ж являє собою ця цілісність, в яку історик дитинства намагався вписати його? Це переважно "офіційний" світ: держава, культура, релігія. Конкретно - це Біблія, давні та нові мови, живопис, зокрема уже від раннього дитинства - італійський, включаючи недвозначну згадку про працю батька "Viaggio in Italia", читання античних класиків і сучасних письменників, захоплення ляльковим і акторським театром, заняття музикою, споглядання воістину епохальних історичних подій, як Семилітня війна, коронація імператора Священної римської імперії у Франкфурті, рефлексії (скоріше,

називає їхніх імен. Його ж самого від них відрізняло, за його ж словами, "передчасний розвиток, у сенсі пам'яті та метикуватості". Для батька поет завжди вибирає досить стримані барви, зазначаючи, що його задатки вже в дитинстві переважали обдарування батька, що беззастережно було тим визнано. Це ставлення, що вирвалося з глибин підсвідомості, віддзеркалилося в образі дитячого жилета Гете "із золотої парчі", але перешитого із "весільного жилета батька" (2 кн.). Приховане в цьому амбівалентному образі невдоволення розкривається в іншому місці, де Гете чітко говорить, що, хоча йому і призначено йти в житті протореним батьковим шляхом, але "комфортніше й далі" (*aber bequemer und weiter*). Отже, поета не залишало почуття обранництва, а вплив середовища на формування юнака здійснювався начебто за планом, заздалегідь наміченим долею.

Важливий матеріал для самооцінки Гете дає казка для хлопчиків "Новий Парис", яку він придумав у дитинстві (2 кн.). За сюжетом, маленький герой знаходить у закинутому кам'яному мурі за межею міста маленьку браму незвичайної краси, а коли його впускають до середини, він бачить там сад з чудесами, де йому довелося пройти справжню ініціацію небезпекою і продемонструвати фізичну спритність, кмітливість і сміливість, за що він був винагороджений товариством прекрасних юних дівчат, а старий мудрий воротар визнав його перевагу над собою! Після того, як хлопчик розповів про свою пригоду друзям, вони вирушили на пошуки загадкової брами. Але, на жаль, чудесна брама в сад поезії, кохання і суспільного визнання, яка відчинилася тільки для хлопчика Гете, для інших зникла назавжди!

На думку критиків, поет написав казку в зрілому віці спеціально для мемуарів, проте вона відображає загальний намір автора, сказати б, *провіденціально* визначити для свого маленького героя шлях до змужніння і визнання.

Нарешті, гідний уваги ще один аспект автобіографії - суто поетичний. Будучи великим драматургом, Гете цього разу виступає як великий оповідач, що не показує, а скоріше зображує. Сила твору полягає зовсім не в місцевому колориті - життєвих сценках, соковитій історичній мові, характерах, що розкриваються у живому спілкуванні, діалогах, - а в описах, пропущених через рефлексію автора. Оповідь нам представлено як *пантоміму*, яку тлумачить сам автор. Символічний для манери мемуариста той епізод, де розповідається про театральну виставу, що її придумав хлопчик Гете, коли, після всіх ретельних приготувань, виявилось, що слів п'єси не написано, і ніхто з акторів не знає, що казати. Все дитинство Гете, виявляється, не має власного мовного дискурсу. Це дискурс дорослості. Воїстину, не можна двічі увійти в одні й ті самі води.

1. Шалагінов Б. Б. "Фауст" Й.-В. Гете: Містерія. Міф. Утопія: До проблеми духовної сутності людини в німецькій літературі на рубежі 18-19 ст. К., 2002.

2. Мейнеке Ф. Возникновение историзма. М., 2004.

3. Мейнеке Ф. Возникновение историзма...

4. Мейнеке Ф. Возникновение историзма,... Дослідник пише, що в "Життєпису" Челліні поет "порушує питання про первісні форми і метаморфози". Там само, с. 403.

5. Гете И. В. Собр. соч.: В 13 т. М., 1935, Т.П. ("Юбилейное издание"). Докладніше про це див.: Шалагінов Б. Б. Естетика Й. В. Гете: Дослідження. К., 2002.

6. Лосев А. Ф. Диалектика и здравый смысл // Дерзание духа. М., 1988.

7. У Г. Філдинга в "Історії знайди Тома Джонса" перемогає природа, але автор-сентименталіст визнає її, слідом за Шефтсбері, найважливішою частиною цивілізації.

8. Ми спираємося тут на роздуми Г. Г. Гадамера про сутність понять *Form - Formierung - Bildung*.

9. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. М., 1988.

10. *Кант И.* Ответ на вопрос: Что такое просвещение? // Избранное: В 3 т. Калининград, 1998.
11. *Кант И.* Педагогический трактат // Избранное: В 3 т. Калининград, 1995. Т. 1.
12. Див.: *Шалагінов Б. І.* Кант: мислитель, естетик, мораліст // Наукові записки (НаУКМА): Філологічні науки. К., 2005. Т. 48

VISUALIZATION OF CHILDHOOD IN THE AUTOBIOGRAPHICAL WORK OF J. W. GOETHE ENTITLED *POETRY AND TRUTH*

Borys Shalaginov

The paper focuses on the visualization of childhood in the autobiographical work of J. W. Goethe entitled "Poetry and Truth". The idea of childhood's "historicism", i.e. the way from nature to civilization, has been grounded within the context of artistic peculiarities of the German literature classical writer's autobiography and the enlightenment interpretation put on childhood as the basis for the understanding of adult life. The paper argues that the theme of childhood fully embraces all the paradigmatic concepts of the enlightenment: the original image; the development from elementary to complex; an element and a system; integrity; polarity; "growth" ("potentiation"); historicism; humanity and tolerance; nature and civilization. In the autobiography of J. W. Goethe his own childhood is viewed in such a way. The paper strongly emphasizes a fairly realistic manner of narrative of "Poetry and Truth": the writer rather aims at adapting childhood for the adult world of values than revealing its high values. J. W. Goethe produces an identical copy of his own childhood. According to his own principle of "potentiation", he renders it on a higher level of knowledge and reflexion than it is accessible to children. The biographer accentuates only potential features of his childhood reminiscences, which he makes almost living. Thus his visualization of childhood is based on past experience at a mature age. It should also be noted that J. W. Goethe's childhood was neither a thing of the past nor something alien to him. The writer penetrates deeply into his own "I" and due to this the childhood depicted in his autobiography can be characterized as the 'identical-with-itself distinction'. The biographical model used by J. W. Goethe, first and foremost, provides us with a better insight into a personality development towards mental equilibrium. Hence it gives, instead of a starting point of ontogenesis, its ultimate goal - an educated person. Therefore childhood is the process of the persistent formulation of essential vital principles.

Key words: autobiography; childhood; Enlightenment; Sturm und Drang; Renaissance; Baroque; ontogenesis; ontogenetic canon; historicism.